

УДК 008/16

doi: 10.15421/1717155

Цивілізаційний смисл потенціалу сучасної культури

С. М. Форкош

Київський національний університет ім. Т. Шевченка, Київ, Україна

Висвітлена концепція цивілізаційних змін А. Тойнбі в контексті проблем дослідження сучасної культури. Встановлено, що реконструкція взаємодії цивілізацій передбачає два моменти: формування моделі, яка описує основні існуючі на сьогодні цивілізації; дослідження спектра можливих взаємовідносин між ними. Унаслідок аналізу особливостей взаємовпливу культури, цивілізації і глобалізації зроблено важливі припущення про якісний характер узагальненої відповіді для кожної з відомих локальних цивілізацій: для цивілізації Месопотамії – культуру іригаційного землеробства; для цивілізації Єгипту – культуру басейнового землеробства; для цивілізації Греції – культуру інтелектуальної діяльності; для цивілізації Риму – культуру інфраструктурних дій тощо. Використовуючи потенціал концепції А. Тойнбі, у контексті досліджень епохи глобалізації зроблено важливий висновок про позитивні зміни в інструментарії культурно-історичного мислення. Каркас методології культурно-історичного мислення, який сформувався, дав можливість виявити органічне включення культурного чинника в пошук вирішення проблеми майбутнього. При цьому йдеться не про культуру як особливий феномен суспільного буття, а про її особливі трансформаційні форми, адекватні історичним етапам соціуму.

Ключові слова: історія; методологія; прогнозування; культурний чинник; концепція «виклик – відповідь»; модель цивілізації; природний фактор

The civilization meaning of the potential of modern culture

S. M. Forkosh

T. Shevchenko national university of Kyiv, Kyiv, Ukraine

The article explores the concept of A. Toynbee's civilizational changes, in the context of the problems of the study of modern culture. The difficult situation in the science of culture in our time makes researchers to proceed to such strategies that would have not only a strong empirical basis, but also deep philosophical grounds. The problem of the study of civilization is represented as a set of tasks with certain initial conditions and insufficiently realized final conditions for the representatives of the humanitarian sphere, the abstract scheme is transformed into the belief that we are meeting with the human response to the challenge of the natural environment. Reconstruction of the interaction of civilizations involves two points: the formation of a model describing the main existing for today's civilization; The study of the spectrum of possible relationships between them. The civilizational phase assumes deep analysis of the characteristics of the challenge, response, and linking process. The challenge is primarily formed by natural factors, as well as a special state of society. Natural factors are divided into two groups: depending only on the internal features of the natural environment, which can give rise to difficulties of varying degrees of complexity; emerging under the influence of the traditions of the former territory on the features of activity in the new territory. Analyzing the features of the mutual influence of culture, civilization and globalization, one can make important assumptions about the qualitative nature of the generalized response for each of the known local civilizations: for the civilization of Mesopotamia, the culture of irrigation farming; for the civilization of Egypt - the culture of basin farming; for the civilization of Greece - the culture of intellectual activity; for the civilization of Rome - the culture of infrastructural actions, etc. Using the potential of A. Toynbee's concept, in the context of studies of the era of globalization we can make an important conclusion about positive changes in the tools of cultural and historical thinking. The emerging framework of the methodology of cultural and historical thinking makes it possible to discover the organic inclusion of a cultural factor in the search for a solution to the problem of the future. In this case, we are not talking about culture as a special phenomenon of social being, but about its special transformational forms that are adequate to the historical stages of society.

Keywords: history; methodology; forecasting; cultural factor; concept “call - response”; model of civilization; natural factor

Цитування даної статті: Форкош С. М. Цивілізаційний смисл потенціалу сучасної культури / С. М. Форкош // Науково-теоретичний альманах «Грані». – 2017. – № 11. – С. 117-121.

Citation of this article: Forkosh, S. M. (2017). Tsyvilizatsiynyi smysl potentsialu suchasnoi kultury [The civilization meaning of the potential of modern culture] *Scientific and theoretical almanac “Grani”*, 20 (11), 117-121.

Received: 10.10.2017

Accepted: 10.11.2017

Цивілізаційний зміст потенціалу сучасної культури

С. М. Форкош

Київський національний університет ім. Т. Шевченка, Київ, Україна

Освітлена концепція цивілізаційних змін А. Тойнбі в контексті проблем дослідження сучасної культури. Установлено, що реконструкція взаємодії цивілізацій передбачає два моменти: формування моделі, описуючої основні існуючі на сьогодні цивілізації; дослідження спектра можливих взаємодій між ними. Внаслідок аналізу особливостей впливу культури, цивілізації та глобалізації зроблено важливі висновки про якісний характер обобщеної відповіді для кожної з відомих локальних цивілізацій: для цивілізації Месопотамії – культуру зрошувального землеробства; для цивілізації Єгипту – культуру басейнового землеробства; для цивілізації Греції – культуру інтелектуальної діяльності; для цивілізації Рима – культуру інфраструктурних дій та ін. Використовуючи потенціал концепції А. Тойнбі, в контексті дослідження епохи глобалізації зроблено важливий висновок про позитивні зміни в інструментарії культурно-історичного мислення. Формуючий каркас методології культурно-історичного мислення дав можливість виявити органічне включення культурного фактора в пошук рішення проблеми майбутнього. При цьому йдеться не про культуру як особливий феномен суспільного життя, а про особливі її трансформаційні форми, адекватні історичним етапам соціуму.

Ключові слова: історія; методологія; прогнозування; культурний фактор; концепція «виклик – відповідь»; модель цивілізації; природний фактор

Постановка проблеми і аналіз публікацій. Співвідношення цивілізації і культури набуває парадигмального масштабу і системно детермінує уявлення про майбутнє. У співтоваристві дослідників, які розглядають перспективи різних регіонів світу, формується стійке уявлення про те, що вікно у майбутнє відкривають утопії, а нове в життя входить через катастрофи. Пасіонарні групи в різних регіонах сучасного світу категорично не сприймають такого шляху у майбутнє.

Наявність однотипних проблем у різних частинах світу в епоху глобалізації ставить питання про необхідність узагальненого підходу до соціального світу, а також пошуку та осмислення тих положень і принципів, які його забезпечують. При цьому одна частина наукового співтовариства висуває на перший план ціннісні загальнолюдські орієнтири, інша – зосереджена на конкретних релігійних пріоритетах. Однак дуже мало надій на те, що намічені тенденції соціокультурного розвитку приведуть до об'єднання всього людства на гуманітарних засадах, як це прогнозувалося філософами-просвітителями [1, с. 440].

Деструктивні процеси у взаємодії людини з природою окреслюють коло проблем, які усвідомлюються як екологічний імператив. У такій ситуації передбачається, що всі народи, незалежно від соціально-економічних, духовних чи релігійних відмінностей, повинні дотримуватися одного принципу – не нашкодь природі! Існує й альтернативний погляд, представники якого (Дж. Бартон, П. Сайтес, Ф. Крокер) вважають, що найбільш серйозні політичні конфлікти генеруються не зіткненням цінностей, а нездатністю існуючих систем задовольнити основні потреби людей, тобто головну роль відіграють соціальні та економічні чинники.

Водночас, не заперечуючи важливості кожного з поглядів, у подальшому необхідно подолати дію ілюзій і вплив основних стереотипів у вирішенні проблеми співвідношення історичного поступу

соціокультурних зрушень. Одна з головних ілюзій полягає у довірі потужним розвиненим державам сучасності та їх урядам. Однак сильна й інша тенденція: «на всій земній кулі виборці втрачають інтерес до національних урядів, вважаючи їх безсилимими» [2, с. 137].

Частина дослідників вважає, що нинішня історична світосистема увійшла в стадію завершальної кризи і не має довготривалої перспективи. За такого підходу домінує ідея, що національні держави – це вчорашній день людства. Тому, імовірно, способи об'єднання слід шукати не для народів і держав, а для існуючих цивілізацій. При цьому пошук способів об'єднання полягає в подоланні одномірних орієнтирів, пов'язаних із тим чи іншим підходом, що передбачає формування діалогу культур існуючих цивілізацій. Складна ситуація в науках про культуру сьогодні змушує дослідників переходити до таких стратегій, які мали б не тільки міцну емпіричну базу, а й глибокі філософські основи. У методологічному плані принципове значення має вживання П. Сорокіним при виділенні загальних принципів цивілізаційних теорій поняття «культурні суперсистеми», які ототожнюються з цивілізаціями. Реконструкція взаємодії цивілізацій передбачає два моменти: формування моделі, яка описує основні існуючі на сьогодні цивілізації; дослідження спектра можливих взаємовідносин між ними. Тому гостро постає питання про кількість «живих» цивілізацій у XXI ст. Точкою відліку на цьому шляху є дослідження А. Тойнбі. Дослідивши структуру людства останнього тисячоліття, А. Тойнбі виявив п'ять «живих» цивілізацій:

- 1) західне суспільство, об'єднане західним християнством;
- 2) православно-християнське, або візантійське, суспільство, розташоване в Південно-Східній Європі і Росії;
- 3) ісламське суспільство – від Північної Африки або Середнього Сходу до великої китайської стіни;

4) індійське суспільство у тропічній субконтинентальній Індії;

5) далекосхідне суспільство в субтропічному і помірному районах південно-східної Азії.

Дещо іншу точку зору обґрунтовують Я. Сух і Я. Вишневський, які виділяють чотири основні цивілізації: західна, або європейсько-американська, центром якої є північна Америка і Європа; китайська; мусульманська; індійська [3, с. 90]. С. Хантінгтон виділяє вісім сучасних цивілізацій: західну, православну, ісламську, китайську, індійську, японську, латиноамериканську, африканську [4, с. 54].

Загалом проглядається тенденція множення співіснуючих у наші дні цивілізацій. Наприклад, В. Г. Кандалицев пропонує на основі певної типології розглядати 16 сучасних цивілізацій [5]. Тому розробка моделі та врахування взаємовідносин елементів усередині трансформується в складну математичну задачу.

Певні надії покладалися на можливість порівняльного підходу, тобто системного зіставлення особливостей культури і цивілізації. Подібна спроба наведена в роботі В. І. Власова [6, с. 649].

Мета дослідження. Таке якісне осмислення зазначених феноменів дозволяє виявити їх взаємодоповнюваність за багатьма характеристиками. Це означає, що сучасне бачення проблеми містить матеріал для її вирішення, але не дає ключа для проведення процедур. Ключі, або методологічний принцип, слід шукати не просто в минулому, а в історії. Саме в ній культура визирає до цивілізації і набуває філософського осмислення. «Якщо культура виражається у творенні ідеальних образних світів, певних символічних форм, то мета філософії полягає не в поверненні до того, що було до них, а в тому, щоб зрозуміти і осмислити фундаментальний формоутворювальний принцип» [7, с. 46]. Найбільш глибоко свого часу на пошук такого фундаментального принципу «налаштувався» А. Тойнбі і виявив його.

Виклад основного матеріалу. У науковий обіг цей принцип був уведений як концепція «виклик – відповідь». Дослідник простежив його дію в історії становлення 21-ї локальної цивілізації. При цьому не слід забувати, що переконлива схема буття цих цивілізацій базувалася на методології класичної школи сучасної фізики [8, с. 70]. Проблема дослідження цивілізації представлена як сукупність завдань з певними початковими умовами і недостатньо усвідомленими кінцевими умовами. Для представників гуманітарної сфери абстрактна схема трансформується в переконання, що ми зустрічаємося з людським відгуком на виклик природного середовища. Подібні виклики виникали на попередніх фазах еволюції соціуму (дикості і варварства), але не мали рівня цивілізованого відгуку. Дійсно, у тих чи інших регіонах стародавнього світу зміна способу життя племен, які виявилися здатними на творчу діяльність, полягала

в радикальному перетворенні збирачів їжі і ловців дичини на хліборобів [8, с. 80]. Слід звернути увагу, що дослідник включає культурний складник у цей процес. Він стверджує, що тільки після вигнання з Едему нащадки Адама і Єви взялися «за справу і навчилися обробляти землю, метал і грати на музичних інструментах» [8, с. 97]. Цивілізаційна фаза передбачає поглиблений аналіз особливостей виклику, відповіді і процесу зв'язку. Виклик насамперед формується природними факторами, а також особливим станом соціуму. Природні фактори умовно розділяються на дві групи: 1) ті, що залежать тільки від внутрішніх особливостей природного середовища, які можуть породжувати труднощі різного ступеня складності; 2) ті, що виникають під впливом традицій колишньої території на особливості діяльності на новій території.

У конкретному вираженні природні фактори постають у вигляді посухи, заболочених земель, дрімучого тропічного лісу, екстремальних погодних умов, моря і феномена нових земель. Соціальні ж фактори пов'язані з розпадом суспільства (шумерського, мінойського, еллінського та ін.).

Для більшості цивілізацій, які розглядає А. Тойнбі, відбулося об'єднання природних і соціальних факторів. Особливо чітко це виявилось у процесах становлення цивілізацій стародавнього світу. Як правило, дослідники прагнуть узагальнити досвід цивілізацій стародавнього світу, підкреслюючи, що вони «зробили величезний крок до формування енергетичного базису прогресуючого людства. Крім мускульної сили, властивої і решті тваринного світу, людина зуміла поставити собі на службу різноманітні природні енергетичні джерела, що стало основою багаторазового підвищення продуктивності її праці» [9, с. 516]. Саме ця тенденція була підхоплена марксистською ідеологією і стала домінуючим чинником інтерпретації соціальних перетворень. Насправді усвідомлення соціокультурних трансформацій у цивілізаційному контексті передбачає бачення взаємозв'язку розвитку продуктивної діяльності з еволюцією різноманіття форм суспільної свідомості.

Зростаюча складність продуктивної діяльності втілюється в особливостях історичного процесу, який у цивілізаційному плані відтворює тенденцію формування майбутнього. Майбутнє в концепції А. Тойнбі проектується на історико-цивілізаційний процес, у якому відгук представлений окремими фрагментами – пазлами, що передбачає їх подальшу сумісність. Такими пазлами є зрушення в різних сферах суспільного буття. Релігійний план представлений культурами (Таммуза, Озіріса, Ізіді, Кібелі) і релігіями (індуїзм, зороастризм, християнство, іслам). Філософський аспект буття цивілізації також зафіксований (конфуціанство, астрологія, буддизм, картезіанство тощо). Безпосередньо в мистецтві виділяється не просто поезія, а той чи інший епос (санскрит, епос Гомера, героїчні бала-

ди і под.), пов'язаний із життєдіяльністю багатьох поколінь. У соціальному плані акцентується роль світових держав (Середнє Царство, імперії Цинь і Хань, Римська імперія, Османська імперія, Московська імперія та ін.).

В окремих випадках дослідник прагнув виділити визначальний або базовий фрагмент відповіді. Наприклад, для православного світу на берегах Дніпра, який став основою однієї з цивілізацій, А. Тойнбі виділяє особливий відгук. «Цей відгук виявився в освіті нового соціального прошарку, який організував своє життя таким новим і незвичним способом» [8, с. 123]. Ідеться про козацтво, яке, на думку дослідника, сприяло посуванню кордонів цивілізації до Тихого океану. Більш детальний аналіз показує, що об'єднання багатьох чинників для кожної з локальних цивілізацій створює свій особливий інтегрований спосіб існування, який у подальшому і фіксується як відповідь. Таким чином, використовуючи потенціал концепції А. Тойнбі, у контексті досліджень епохи глобалізації можна зробити важливий висновок про позитивні зміни в інструментарії культурно-історичного мислення. Сформований каркас методології культурно-історичного мислення дає можливість виявити органічне включення культурного чинника в пошук вирішення проблеми майбутнього. При цьому йдеться не про культуру як особливий феномен суспільного буття, а про її особливі трансформаційні форми, адекватні історичним етапам соціуму.

У цьому плані становить інтерес порівняння особливостей впливу культури, цивілізації і глобалізації на суспільне буття [6, с. 851]. Осмислюючи особливості взаємовпливу культури, цивілізації і глобалізації, можна зробити важливі припущення про якісний характер узагальненого відгуку для кожної з відомих локальних цивілізацій. Надалі науковому співтовариству пропонується використовувати для інтерпретації процесів як узагальнену відповідь:

- для цивілізації Месопотамії – культуру іригаційного землеробства;
- для цивілізації Єгипту – культуру басейнового землеробства;
- для цивілізації Греції – культуру інтелектуальної діяльності;
- для цивілізації Риму – культуру інфраструктурних дій.

Цей ряд можна продовжити далі, але його елементи не будуть радикально відрізнятися один від одного.

За такого широкого охоплення історичного матеріалу неминуче виникають як прогалини, так і деякі невідповідності між історичними фактами. Також концентрація переважно на схематичності та систематизації не дали можливості автору достатньо поглибитись у розроблені ним моделі виникнення та функціонування цивілізацій, наприклад, не досить чітко сформульований механізм «виклик – і відповідь на неї представників цивілізації». Л. М. Гумільов зазначав: «найважливіше – співвідношення людини з ландшафтом – концепцією А. Тойнбі не вирішено, а заплутано. Тезис, відповідно до якого сувора природа стимулює людину до підвищеної активності, з одного боку, – варіант географічного детермінізму, а з іншого – просто неправильний. Клімат навколо Києва, де утворилась Древньоруська держава, не обтяжливий» [10, с. 31]

Схематизм у дослідженнях має ще одну особливість, яка полягає в підпорядкуванні фактів встановленою схемою, хоча самі факти повинні підпорядкувати схему. У принципі останнє неможливе (як це показав П. Бурдьє в критиці структуралізму), оскільки під час дослідження соціальних явищ різноманітність подій і фактів буде постійно збільшуватися, роблячи тим самим неможливою саму схему. Схеми, структури, графіки в дослідженнях соціальних явищ (неважливо, сучасних чи минулих) сприяють тільки з'ясуванню загальної картини в досліджуваному предметі й не можуть бути завершальними результатами самих досліджень. Такі побудови ніби витають між загальним і особливим, не будучи ні тим, ні іншим і тому можуть використовуватися лише як посередники, але не як кінцеві результати досліджень.

Висновки. Таким чином, можна виділити два принципових моменти. Перший із них пов'язаний з роллю культурного чинника у становленні цивілізацій, а другий підкреслює прорив у людській діяльності. Тому в руслі сучасного трактування цивілізаційного смислу соціокультурної діяльності слід визнати, що реальні кроки людства в майбутнє реалізуються як радикальна зміна культури людської діяльності.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. Флиер А. Я. Культурология для культурологов: Учебное пособие для магистрантов, аспирантов и соискателей, а так же преподавателей культурологии. 2 издание, исправленное и дополненное. / А. Я. Флиер. – М., МГУКИ, 2009. – 704 с.
2. Леонард М. XXI век - век Европы / М. Леонард; пер. с англ. Т. Банкетовой. - М.: АСТ: ХРАНИТЕЛЬ, 2006. - 250 с.
3. Сух Я., Вишневикий Я. Судьба современных цивилизаций в перспективе унификации мировой экономики. / Я. Сух, Я. Вишневикий // История и современность. – 2006 – № 1. – С. 89-97.
4. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций. / С. Хантингтон. – М.: Издательство АСТ, 2003. – 603 с.
5. Кандалинцев В. Г. Типология и ВВП современных цивилизаций (прогноз по шестнадцати современным цивилизациям) www.irvan.ru.replication/228
6. Власов В. І. Глобалістика: історія, теорія: у 2-х томах. Т. 1. Історичні аспекти науки глобалістики / В.І. Власов. - Вінниця: Нілан-ЛТД, 2012. - 570 с.
7. Кассирер Э. Философия символических форм. Том 1. Язык / Э. Кассирер. – М.; СПб.: Университетская книга, 2001. - 271 с.
8. Тойнбі А. Дослідження історії. Т.1: пер. с англ. / А. Тойнбі. – Київ : Основи, 1995. – 614 с.
9. Кузык Б. Н., Яковец Ю. В. «Цивилизации: теория, история, диалог, будущее» В шести томах. / Б. Н. Кузык, Ю. В. Яковец. – М.: Институт экономических стратегий, 2006-2009 - 3994 с.
10. Гумилев Л. Н. Этногенез и биосфера Земли / Л. Н. Гумилев. – СПб.: Кристалл, 2001. – 640с.
11. Бурдьё П. Практический смысл / П. Бурдьё [пер. с фр.]. – СПб.: Алетей, М.: «Институт экспериментальной социологии», 2001 г. — 562 с.

REFERENCES

1. Flier, A. Ja. (2009). *Kul'turologija dlja kul'turologov: Uchebnoe posobie dlja magistrantov, aspirantov i soiskatelej, a tak zhe prepodavatelej kul'turologii. 2 izdanie, ispravlennoe i dopolnennoe* [Culturology for Culturologists: A manual for undergraduates, graduate students and applicants, as well as teachers of cultural studies. 2 edition, revised and enlarged] Moscow: MGUKI (in Russian).
2. Leonard, M. (2006). *XXI vek - vek Evropy* [XXI century - the century of Europe] Moscow: AST: Hranitel. (in Russian).
3. Suh, Ja. & Vishnevskij, Ja. (2006). *Sud'ba sovremennyh civilizacij v perspektive unifikacii mirovoj jekonomiki*. [The fate of modern civilizations in the perspective of the unification of the world economy]. *Istorija i sovremennost'*, (1). (in Russian).
4. Hantington, S. (2003). *Stolknovenie civilizacij* [Clash of civilizations]. Moscow: Izdatelstvo AST. (in Russian).
5. Kandalincev, V. G. *Tipologija i VVP sovremennyh civilizacij (prognoz po shestnadcati sovremennym civilizacijam)* [Typology and GDP of modern civilizations (forecast for sixteen modern civilizations)] www.irvan.ru.replication/228 (in Russian).
6. Vlasov, V. I. (2001). *Hlobalistyka: istoriya, teoriya: u 2-kh tomakh. T. 1. Istorychni aspekty nauky hlobalistyky* [Globalistics: History, Theory: in 2 volumes. T. 1. Historical aspects of the science of globalization]. Vinnytsya: Nilan-LTD. (in Ukrainian).
7. Kassirer, Jernst (2001). *Filosofija simvolicheskikh form*. [Philosophy of symbolic forms. Volume 1.] M.; SPb: Universitetskaya kniga. (in Russian).
8. Toynbi, A. (1995). *Doslidzhennya istoriji. T.1: per. s anhl.* [History research. T.1: trans. from English]. Kyiv: Osnovy. (in Ukrainian).
9. Kuzyk, B.N. & Jakovec Ju.V. (2006-2009). *CIVILIZACII: teorija, istorija, dialog, budushhee» V shesti tomah*. [CIVILIZATION: theory, history, dialogue, future «in six volumes] M.: Institut ekonomicheskikh strategij. (in Russian).
10. Gumilev, L. N. (2001). *Jetnogenez i biosfera Zemli* [Ethnogenesis and biosphere of the Earth]. SPb.: Kristal. (in Russian).
11. Burd'jo, P'er (2001). *Prakticheskij smysl* [Practical meaning]. SPb.: Aleteya; M.: Institut eksperimentalnoy sotsiologii. (in Russian).

Форкош Сергій Михайлович - кандидат філософських наук
Київський національний університет ім. Т. Шевченка
Адреса: 01033, Київ, вул. Володимирська, 60
E-mail: sergey.forkosh@gmail.com

Forkosh Sergii M. - PhD in philosophical sciences
Taras Shevchenko National University of Kyiv
Address: 60, Volodymyrs'ka Str., Kyiv, 01033, Ukraine
E-mail: sergey.forkosh@gmail.com
ORCID 0000-0001-7878-0957